

JOBBÁGYSÁG ÉS IPAROSODÁS: AZ EMBERI TŐKE ÉS A VÁLLALKOZÓ KEDV A XVI-XVII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

PÉTER KATALIN
MTA Történettudományi Intézet

Mostanában, amikor sok szó van arról, hogy Magyarország mennyire és hogyan tartozik Európához, fontosnak tartom a jobbágyság és iparosodás jelenségpárt, mert összefügg az elmaradottság problémájával. És az Európa-ügyet úgy szoktuk tárgyalni, mintha a Magyarországot is magába foglaló európai térség elmaradottsága az Európához kapcsolódás labilis vagy vitatható voltának végső magyarázata volna, bár az Angliából, Nyugat-Európa egyes országaiba és Észak-Amerikába áttérjedő fejlődést más szemlélettel is lehet nézni. E szerint a másik szemlélet szerint nem az elmaradottság szorul magyarázatra, mivel a világ nagyobb része elmaradott állapotban van. Az elmaradottság látszik természetesnek, és a fejlődést kell megmagyarázni. Úgy tudom, egy amerikai történész, Robert Brenner vetette fel először ezt a korábbi közelítésekhez képest meghökkentő gondolatot.¹ Mára a szakmai közbeszédig jutott. Vannak, akik mint egyszerű szellemességet kezelik, mások komolyan beszélnek róla. Én rokonszenvesnek tartom, és azt remélem, hogy itt a hagyományos alapállásból indulok ugyan, de mondanivalómból végül kikerekedik valamilyen hozzászólás a Brenner-féle tételhez is.

A „jobbágyság és iparosodás” cím alatt két, különböző irányban haladó gondolatmenetet lehet indítani. Az egyik a jobbágyság és az iparosodás megvalósult kapcsolatához, a másik a jobbágyságnak és az iparosodásnak egymást kizáró ellentétéhez vezet.

1. Az emberi tőke

Éppen Miskolcon, a Bölcsészettudományi Kar megalakulásának évfordulóján az elsővel célszerű kezdeni. Mert a bölcsészkart itt a történeti

---

¹ Robert Brenner: „Economic backwardness in Eastern Europe in light of developments in the West, in *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*, ed. D. Chirot, Berkeley – Los Angeles – Oxford 1989, 15-52. o.

Magyarország egyik magas színvonalú bánya- és kohászat tudományi oktató intézményének hagyományait ápoló egyetem fogadta be: így első gondolatmenetem szénégetők és üveghuták felé tart. Az elején az a köztudott tény áll, hogy a jobbágyság rendszerint és tömegében mezőgazdasági termelésből élt. A földesúrhoz fűződő viszonya, jobbágyi státusa a telekre épült. A telek, vagyis a jobbágygazdaság a település belterületén lévő házhely mellett uradalmanként, sok helyen falvanként eltérő méretű szántót, kaszálót, esetleg szőlőt vagy erdőt és kertet jelentett. Most nem mennék bele abba az izgalmas problémába, hogy a telek mérete kifejezte-e a jobbágy anyagi helyzetét. Lényegesnek ebben a gondolatmenetben Szabó István megállapítását tartom. E szerint a XVI-XVII. század a jobbágyság tisztán paraszti korszakaként kezelendő.²

Vagyis éppen akkor, amikor Nyugat-Európa némelyik országában a modern iparosodás elkezdődött, Magyarország lakosságának túlnyomóan nagy többsége paraszt volt. Ebből a kétségtelen tényből könnyen levonható volna az a következtetés, hogy itt az iparosodás azért nem lendült be, mert hiányzott az emberi tőke.³ Azt lehetne gondolni, a parasztokat nem tudták ipari munkára fogni, mert nem értettek hozzá. A valóság sok, ugyancsak kétségtelen ténye azonban az ilyen feltételezés ellen szól.

Leginkább feltűnőnek a parasztok és az ipar illetve kézművesség, kezdettől megfigyelhető kapcsolatát tartom. Heckenast Gusztáv és Györffy György már az Árpád-kor úgynevezett szolgálónépeit mint önálló és önellátó, de az uraságnak kézműves munkával szolgáló parasztcsaládokat határozta meg.⁴ Heckenast ezeknek a paraszti kézműveseknek a képzéséről is írt.⁵ Szűcs Jenő pedig, aki bravúros forráskezeléssel a korai középkorban még szabad parasztságnak XIII. századi jobbágyvá-válását derítette föl, a

² Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában* (Értekezések a történeti tudományok köréből XXVI.), Budapest 1947, 4. o.

³ Minden növekedésmélelet hangsúlyozza az emberi tényező szerepét, és egy-egy társadalom tagjainak tudásából, tapasztalataiból, készségeiből összeálló lényegét „emberi tőkének” – *human capital* – nevezi. Ennek a laikus számára legérthetőbb magyarázatát egy világhírű magyar elméletről szólóan olvastam: T.G. Tarján: „Jánossy's trendline theory in the light of the New Growth Theory”, *Acta Oeconomica* 52. (2002), 79-104. o.

⁴ Heckenast Gusztáv: *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban* (Értekezések a történeti tudományok köréből 53), Budapest 1970; Györffy György: „Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez”, *Történelmi Szemle* 15 (1972), 261-320. o.

⁵ Heckenast Gusztáv: „Kézművesképzés a középkori Magyarországon”, in *A magyar iskola első évszázadai*, szerk. G. Szende K., Győr 1996, 93-96. o.

folyamat minden pontján talált a mezőgazdasági termelés mellett iparos, helyesebben kézműves munkát folytató embereket.⁶ Ugyanerre az összefüggésre utalnak, de könnyebben értelmezhetők későbbi összeírások és adójegyzékek, amelyekből gyakorlatilag minden esetben kiderül, hogy a telken élő jobbágyok között iparosok is vannak.

A magyarországi történetírás egyik irányzata ezt a jelenséget a lajstromokba beírt nevek alapján tárgyalja, és azt mondja, hogy a foglalkozást jelentő név a XVI-XVII. században még tényleges foglalkozást takar. A nyelvtörténet illetve nyelvtudomány eredményeire hivatkozik: azok szerint a magyarországi névadás természetéből következően a családi név későn kezdett el öröklődni, s amíg a névhasználat az öröklődés fázisába el nem jut, a név foglalkozást határoz meg.⁷ Én ezzel szemben Zimányi Verával értek egyet. Ő hatalmas uradalmi anyagot ismert és használt, de az iparosok, helyesebben az ipart is folytató személyek nevek alapján történő meghatározását felette kétségesnek tartja.⁸ Saját kutatási tapasztalataim szeszélyes névhasználatról tanúskodnak. Ismerek olyan jobbágycsaládokat, amelyekben százötven éven át tudtam a név öröklődését követni, és olyanokat is, amelyekben nemcsak a név örökítése nem volt szokásos, de még egy-egy családtag is használt egyszerre több nevet.⁹

A név alapján tehát semmiképpen nem következtenék az emberek tevékenységére. Ott azonban, ahol az összeírásból kiderül, hogy valaki mezőgazdasági robot vagy pénzadó helyett valamilyen kézműves termék beszolgáltatásával tartozik az uraságnak, szerintem kétségtelenül kézműves vagy iparos paraszt jobbággal állunk szemben. Ilyen meggondolás alapján vizsgáltam Sárospatak jobbágyságát 1632 és 1688 között.¹⁰ Adataim telkes gazdákról vannak; olyan emberekről, akik alapvetően mezőgazdaságból

⁶ Szűcs Jenő: „Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században”, *Századok* 115 (1981), 3-65, 263-319. o.

⁷ Szabó István: „A jobbágynevek kialakulása”, in *Jobbágyok – parasztok* (Értekezések a magyar parasztság történetéből), Budapest 1976, 223-236. o. (A megfelelő nyelvtörténeti hivatkozásokkal.)

⁸ Zimányi Vera: *A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI-XVII. században*, BUDAPEST 1968, 96. o.

⁹ Péter Katalin: „Vázlat a jobbágy nevéről és névhasználatáról az örökösjobbágyság korában”, in *Historia manet. Volum omagial Demény Lajos Emlékkönyv*, ed. V. Barbu – K. Tüdös, București 2000, 85-118. o.

¹⁰ Az időhatárokat részint forrásadottságok szabták meg, részint önkényesen választottam őket. A periodizáció tehát, mint minden hasonló művelet, esetleges.

éltek, és csak kiegészítésképpen foglalkoztak kézművességgel. Lehet azonban az is, hogy a forrásokban követhetetlen módon volt a családokon belül munkamegosztás, aminek következtében nem ugyanaz a személy szántott, és készített például csizmát. Ha így volt is, bizonyosan parasztportán nőtt fel az, aki idővel a telek után járó robotot kézműves termékkel meg tudta váltani.

Az adatokból az derül ki, hogy a jelzett 56 év alatt Patak főfoglalkozásban paraszti lakosai huszonnyolcféle iparos vagy kézműves tevékenységet gyakoroltak. Legtöbben közülük kőfejtők voltak, akik a híresen jó pataki mészkőből a malomkövet is elkészítették. Utánuk, a forrásokban való előfordulás gyakorisága szerint így folytatódott a sor: mészáros, kovács, varga, lakatos, bognár, fazekas, szücs, ács, kerékgyártó, szíjgyártó, kőműves, borbély, csizmadia, nyerges, pallér, hídcsináló, gyertyamártó, csiszár, asztalos, bádogos, ötvös, tímár, kőfaragó, téglavető, kocsikészítő, gombkötő, szabó.¹¹

Számokat és az összlakossághoz viszonyított arányokat nem adok, mert félrevezetőek lennének. Fogalmunk sincs ugyanis arról, hogy a telkes jobbágyokon kívül mások mennyien és milyen iparos, illetve kézműves tevékenységet folytattak. Itteni gondolatmenetem logikája szerint azonban a számok nem is fontosak.

Parasztok sokoldalú képességeit kívánom bizonyítani; nem egy adott időszak, ráadásul önkényesen kiválasztott periódus jobbágy-iparosainak arányát keresem. Továbbá tudom, hogy a magyar történetírás nagyon általános felfogása szerint a pataki jobbágyokkal keveset bizonyítok, mert Patak mezőváros volt, és a mezővárosok lakosait nem szokták jobbágynek tekinteni.¹² A magam részéről ezzel a felfogással nem értek egyet, de itt nem vitatom. Ehelyett példákat hozok igen sokoldalú falusi jobbágyokról is.

A példát a Szatmár megyei Nagybánya (ma: Baia Mare)

¹¹ Péter Katalin: „Társadalom és gazdálkodás a kora újkori Sárospatakon”, *Századok* 131 (1997), 4. tábla.

¹² Jellemző ennek a felfogásnak a hatására, egyben kétséges voltára Köblös József kategorizálása. Köblös az egyházi középrétegek vizsgálatánál a mezővárosi származású személyeket nem a kategóriái között egyébként szereplő jobbágy egységbe tette, hanem polgárnak vette őket, bár leszögezte, hogy a szabad királyi városok lakói mentesek voltak minden személyi függéstől, a mezővárosiak viszont „jogilag tulajdonképpen jobbágyi státusúak”. Úgy érzekelem, mintha a szerző saját kutatási tapasztalatai alapján a jobbágyok közé helyezte volna a mezővárosiakat, de engedett a történetírói konvenciónak. Köblös József: *Az egyházi középrétegek Mátyás és a Jagellók korában*, Budapest 1994, 27. o.

uradalmának 1688-as urbáriumra adja. Gondosan számba véve, telkük méretével együtt szerepelnek benne kilenc falu jobbágyságai, akiket az összeíró három egységbe sorolt.¹³

Egy egység lett Sándorfalu, Gyertyafalu, Bajfalu, Pusztatelek és Nyegrefalva lakossága. Ezeknek a falvaknak a telkeken kívül ugyanis közös makkos erdejük volt, ahol az összesen 64 telekhez képest rengeteg disznót, 2000 darabot lehetett makkoltatni. A jobbágyok a disznóból, a disznón kívül pedig a juhból és méhből természetben dézsmát adtak, de a telek után járó pénzdát, a cenzust harminc évvel korábban elengedték nekik, és terményt sem kellett beszolgáltatniuk. Másik egység volt Surgyafalu, Lacfalu és Oroszfalu lakossága. Nekik saját erdejük nem volt; valószínűleg földesúri erdőben makkoltattak, de a telek után pénzdát ők sem fizettek. Az állatok dézsmáját viszont pénzen megválthatták. Az ökrös gazdák karácsonykor egy szekér tűzifát tartoztak az uraságnak szállítani, azok pedig, akiknek nem volt ökrük, ugyanakkor egy tyúkot vagy az árát adták. Dubravica magában lett végül a harmadik egység. Ennek lakosai fizettek a telek után pénzdát. Az országosan szokásos egész telkenkénti 1 forintnál azonban lényegesen kevesebbet adtak: ugyanis töredéktelkeik összeadásából 10 és 3/4 telek jön ki, ami tulajdonképpen 10-11 forint évi adót jelentett volna, mégis mindössze 5-6 forintot (hol többet, hol kevesebbet) követeltek rajtuk. A pénzdát mellett a disznóból adtak dézsmát, a juhból viszont kifejezetten nem tartoztak ezzel a szolgáltatással; megállapodástól függött, hogy ha adnak egyáltalán, mit adnak helyette.

Mindez azt jelenti, hogy az urbáriumba felvett jobbágyok paraszti tevékenységet folytattak. Szántóföldet és erdőt műveltek, esetleg ökörfogat kiállításához elégséges állatállományt, valamint disznót, juhot, méhet tartottak, amiben – jobbágyokról lévén szó – nincs semmi rendkívüli. Voltak azonban a paraszti léttől tökéletesen független kötelezettségeik is. Erről az összeírás falvanként haladó szövege zavarosan tájékoztat; az irat végén írták le a munka értékét, pénzben is kifejezhető pontossággal. Az derül ki ebből a szövegrészből, hogy az itteni állattartó, földművelő gazdák folyamatosan üzemeltették robotban a nagybányai pénzverőház szénégetőit, és részt vettek a szénégetők, valamint egy üveghuta üzemeltetésében.

A legértékesebb, napi 1 forintra számolt munkát az első egységhez

¹³ Az urbárium kiadása: *Urbáriumok XVI-XVII. század*, kiad. Maksay Ferenc, Budapest 1958, 626-635. o.

tartozó öt falu jobbágyainak kellett teljesíteniük. Az összeget az uradalmi tisztek kiszámították, gondosan számba vették ugyanis, hogy a robot mennyi megtakarítást jelent. A pénzt a jobbágyok természetesen nem kapták meg. Összegét mégis érdemes mérlegelni; nagyon jól kifejezi azt, hogy milyen bonyolult, minden valószínűség szerint szakértelmet kívánó lehetett a munka. Nem nehéz felmérni: egy-egy egész telek után országosan általában évente 1 forint járt a földesúrnak, itt viszont személyenként és naponta számolt az uradalom egy-egy ember munkájára ugyanannyit. Megismétlem: egy évnyi adónak megfelelő összeget számoltak el egy ember egy napi munkájára. Nyilvánvalóan hallatlanul nagy teljesítményt jelző, hallatlanul nagy összeg volt.

A szóban forgó munka természetét az urbárium nem írja le, ahogyan más robotban végzett tevékenységet sem szoktak részletezni. Csak az világos a szövegből, hogy a sándorfalubeliek és a másik négy, ebbe az egységbe tartozó falu lakói a szénégetők folyamatos működéséről kötelesek gondoskodni. Ez évente 640 napnyi munkát igényelt, és emellett kellett az érintett öt falu jobbágyainak ugyancsak az egész év során még 200 szekér fát szállítaniuk, valamint egy rétet kaszálniuk és betakarítaniuk. Ebből a két utóbbi tevékenységre, a szállításra és a rét művelésére néhány dénárt számítottak; szokványos feladat volt.

Nem tudjuk azonban, hogyan, milyen szempontok szerint osztották el a munkát. Csak az bizonyos, hogy az öt faluban az urbárium szerint 5 özvegyasszony volt családfő, 59 telken pedig egy-egy, 3 telken két-két férfi családfőt írtak össze. Ha tehát a telken a családfő mellett szinte bizonyosan élő személyekkel nem számolunk, továbbá feltételezzük azt, hogy a korban szokásos módon a női családfőktől nem kívántak teljes értékű szolgálatot, és csak a férfi családfőket számítjuk, 62 férfi között oszolhatott el az évente 640 napos, nagy szakértelmet igénylő munka. Eszerint körülbelül évi 10 napot kellett rajta az egyes családfőknek, esetleg helyettük másoknak dolgozniuk. A másik két feladat nemigen adott ehhez hozzá – itt már a nőket is számítva – családonként évente 1 egész napot.

A másik egység, Lacfalu, Oroszfalu és Surgyafalu jobbágyai 466 napon végeztek napi 1 forintra becsült munkát. Ebből az urbárium 280 napra eső munkát úgy határoz meg, hogy tizennégy szénégetőben előállított faszenet vigyenek az üveghutához és a pénzverőházhoz, de a munka bizonyosan nem egyszerű fuvarozást, hanem a szénégetők felbontását és a faszén feldarabolását is jelentette. Fuvarozásra ugyanis az uradalmi tisztek

szekerenként csak néhány dénárt számoltak, ebben a munkában viszont 1 forintjával számították az üveghutához és a pénzverőházhoz érkező szekereket. Emellett ezeknek a jobbágyoknak ugyancsak személyenként napi 1 forinttal számított munkára kellett évi 186 napon úgynevezett heteseket, nyilván szakembereket a pénzverőházban folyó munkához kiállítaniuk. A rájuk eső többi robot sokkal egyszerűbb volt, de sok részfeladatból állt. Hordtak tüzelőt a tüzelőmester házába és a vendégfogadóba, továbbá fát vágtak az üveghutához, és 100-100 napos néhány dénárba becsült, tehát szokványos munkával kaszáltak és takarítottak be egy rétet.

Mindez a robot-kötelezettség nem nagyon sok jobbágyra esett. Megint csupán az összeírt családfőket, de a telken élő más személyeket nem számítva, a munka 3 női és 74 férfi családfő között oszlott meg. Így a 466 napot kitevő értékes robotból valamivel több mint évi 6 nap jutott a férfiakra; a női családfőket, illetve gazdaságaikat ennek a bonyolult munkának az elosztásánál valószínűleg nem vonták be. A 200 napnyi közönséges munkát is beszámítva viszont, aminél a női családfőket aligha hagyták ki, körülbelül évente 8 napnyi pontosan számon tartott robot, ezen kívül még némi más munka oszlott el a 77 személy, illetve családfő között.

A harmadik egység, Dubravica jobbágysai 1 forintra becsült munkát egyáltalán nem végeztek. Ők fát hordtak különböző épületekre, bányászati mellékterméket szállítottak el, rétet gondoztak, évente 2 szekeret küldtek Erdélybe bányafelszerelésért, és gondoztak egy rétet. Sokféle munkájuk értékét azonban az uradalmi tisztek átszámították a napi 1 forintos egységre, és így 300 forintban határozták meg azt az összeget, amelyet a dubravicaiak robotjával megtakarítottak. Ha ugyanennél az átszámításnál maradunk, Dubravicán, ahol női családfő nem volt, 22 férfi családfőre esett az évente 300 napnyi értékes robotra átszámítható munka. Az uradalmi tisztek számításának logikája szerint egy-egy háztartásra nagyjából évi 18 nap jutott volna, ha a dubravicaiak jobbágyok nem apró-cseprő munkákból álló robotot végeznek. A valóságban robottal töltött napjaik számát nem ismerjük.

A robotban töltött napok száma szerint tehát csak az első két egység jobbágyságainak terheit lehet felmérni. Az első egységhez tartozó jobbágyok háztartásonként 10-11 napot dolgoztak évente a szénégetőknél, a második egységhez tartozók kötelezettsége évente 8-9 napot tett ki. A megkívánt szakértelem szempontjából viszont mind a három egység körülményeit

ismerjük. Az első egységben, Sándorfaluban és a másik négy faluban a robotmennyiség döntően nagyobb része, a körülbelül 10-11 napra eső munkából 10 napnyi volt a nagy értékű, bizonyosan nagy teljesítményt igénylő robot. Lacfalu és a hozzá tartozó másik két falu jobbágyainak robotjából háztartásonként évi 6 napnyi volt igen értékesnek ítélt munka, míg 2-3 napra közönséges munka esett. A harmadik egységben végül, a dubravicaiaknak egy napot sem kellett nagy értékű robottal tölteniük.

Mindennek a telekhez semmi köze nem volt. A robotot a falvak egységeire kirovó urbáriumban egy szó sem olvasható arról, hogy a munkát milyen szempontok szerint kell elosztani, vagy milyen alapon állítsanak ki az egyébként főfoglalkozásban földművelő jobbágyok közül nagy értékű ipari munkára alkalmas embereket. Ezt az attitűdöt lehet a jobbágyok problémáival szemben élő közönyként értékelni, de lehet belőle arra is következtetni, hogy az uradalmi emberek természetesnek tartották a jobbágyok sokoldalúságát: az ő fejükben még nem voltak meg a parasztok tompaságáról jóval később kialakított sémák.¹⁴ Tudták azt, amit ma bizonyítani kell, hogy a paraszti lét az agrártermelés igényein túllépő készségek és képességek birtoklását nem zárja ki. Igaz, a sémák jórészt az iparosodás utáni parasztság vizsgálatának eredményein alapulnak, amihez én nem értek. Azt hiszem azonban, Teodor Shaninnek igaza van, amikor azt mondja, hogy a tudósoknak a parasztokról szóló véleményét gyakorlatilag mindig vagy pozitív vagy negatív elfogultság terheli.¹⁵ A megfigyelő világszemléletétől, ha úgy tetszik, világnézetétől függ, mennyire értékeli a paraszti munkát, a parasztok és a külvilág kapcsolatát.

Ha ez tényleg igaz, én pozitív irányban vagyok elfogult. Magát a paraszti munkát, egy-egy gazdaság fenntartását is nagy teljesítménynek, igen összetett készségeket és képességeket igénylő munkának tartom. Azokkal értek egyet, akik szerint, ahogyan Robert Redfield megfogalmazta, a paraszti élet, a gazdálkodás, mint minden értelmes emberi tevékenység a természet megfigyelésére, a természeti törvények ismeretére épül. Tágabb szemlélettel úgy lehet fogalmazni, az értelem hatalmába vetett feltétlen bizalom, vagyis a tudományos gondolkozás alapvető készségei kellenek

¹⁴ Nagy hatású, sokszor idézett kifejtése a paraszt alkati alkalmatlansága és az elmaradottság kapcsolatának Edward C. Banfield: *The Moral Basis of a Backward Society* (with the assistance of Laura Fasano Banfield), New York – London 1958.

¹⁵ Teodor Shanin: „Introduction”, in *Peasants and Peasant Societies*, ed. T. Shanin, London 1971, 16-17. o.

hozzá.¹⁶

Így még akkor is azt mondanám, hogy a magyarországi modern iparosodás nem a parasztokon múlt, ha nem lennének egyértelmű adataim jobbágyoknak a mezőgazdasági műveléssel párhuzamos ipari, illetve kézműves tevékenységéről. Az emberi tőke megvolt, de valamilyen okból – éppen úgy, ahogyan a világ nagyobb részén – nem került ipari hasznosításra.

2. A vállalkozó kedv

Másik gondolatmenetem egy kis faluból, a Miskolctól nem messze fekvő, a Zemplén-megyei Bányácskáról, későbbi nevén Széphalomról indul.¹⁷ Urbán Mátyás történetét mutatom be. Kovács Dorkó asszony, Urbán felesége fontos szerepet játszott benne.¹⁸

Urbán Mátyás Bányácskán született, ahol apja, István, a Palugyay-család jobbágya volt. A születés időpontja ismeretlen, és azt sem tudjuk, mikor hagyta ott Urbán Mátyás a családi háztartást. Alighanem apja halála után történhetett, amikor is fivére, Urbán János az apai telken maradt, Mátyás pedig elment Újhelybe, a mai Sátoraljaújhelyre, az ottani pálos barátok rendházába szolgálni. Valamennyi időt nyilván ott töltött. Dorkó asszonyt 1664 májusában vehette el, aki annak az évnek júniusában már ráíratta előző férjétől maradt négy szántóját. Az irat szövegösszefüggése arra utal, mintha a házasság akkor frissen kötöttetett volna.

Dorkó asszony Pásztor György özvegye volt. Nem tudjuk, a szántókon kívül mit örökölt első férjétől, mert házat már Urbán Mátyással együtt vettek Újhelyben, és valószínűleg közös szerzeményük volt 3 szőlő is. Ezeken kívül volt 1679-ben még 1 szőlő a házaspár kezén. Ez Dorkó asszonyé volt. Vagy saját családjától örökölte, vagy özvegy korában vette. Ezt a szőlőt – a végrendelet hátlapjára írt szöveg szerint – Dorkó asszony Varga Gyurkára hagyta, akit a végrendeletben „gyermek”-nek nevezett, és a férje gondoskodására bízott.

„Hagyom Varga Gyurkának örökösön, mivel velem együtt lakott és velünk тұrt, szenyvedett” – áll erről a külön említett szőlőről, illetve a fiúról

¹⁶ Bronislaw Malinowski: *Magic, Science and Religion, and Other Essays* (with an introduction by Robert Redfield), Garden City /New York 1955, 17-18. o.

¹⁷ Bessenyei József hívta fel a figyelmemet a két helységnév azonosságára.

¹⁸ A MOL E 197. 39. csomóban maradt fenn három irat a házaspárról: Dorkó asszony örökvallása 1664-ből, végrendelete 1679-ből és egy megyei vizsgálat jegyzőkönyve 1685-ből. Ezek a forrásai az itt elmondandó történetnek.

a végrendelet hátán. Miben „szenvedett” vajon Varga Gyurka együtt Urbán Mátyásékkal? Talán már akkortájt, a végrendelet 1679-ben volt megfogalmazása előtt megkezdődött Urbán kalandos és sok embert félrevezető küzdelme a nemességért. Urbán Mátyás szinte áttekinthetetlenül zavaros módon jutott nemességhez. Nem lehetett könnyű vele élni, mert folyton a leleplezés fenyegette. Nem tudjuk, mennyit élt át vele együtt Dorkó asszony, aki a végrendelet megfogalmazása idején bizonyosan beteg volt (erre utal a szövegben, de talán meggyógyult abból a betegségből). A végrendelet fogalmazásakor Urbán még bizonyosan nem volt nemes, mert Dorkó asszony „egregius”-nak nevezte volna a testamentumban, ha az lett volna.

Urbán Mátyásnak eredetileg nem lehetett saját telke; apja jobbágysága révén tartozott Palugyay Gergely földesúri hatalma alá. Az egyik rá vonatkozó forrás, a megyei vizsgálat jegyzőkönyvének kérdőpontjai között mindenestre az is szerepel, tudja-e a tanú, hogy Urbán, apjához hasonlóan, örökös jobbágy volt, és a válaszok nemlegesek. Aztán, amikor Urbán Mátyás Újhelybe költözött, (I.) Rákóczi Ferenc földesúri hatósága alá került. Innen akarta visszaszerezni „repetáltatni” Palugyay, aki először maga járt a dolog után. Még Urbán Mátyás fivérét is felkereste Bányácskán. Nála éjszakázott, és állítólag ilyesmit mondott neki: „Jobb volna az öcséd, az ördöglelkű, ha megalkudnék velem, hogysem mint nyakon fogjam.” Vagyis némileg fenyegető hangon közvetítésre kérte a családi telken ülő Urbán Jánost az eltávozott Urbán Mátyás ügyében. Nem tudjuk, sikerrel járt-e, átadta-e János az üzenetet Mátyásnak. Csak az bizonyos, hogy Mátyás nem tért vissza Palugyay urasága alá.

Visszatérés helyett Urbán Mátyás rábeszélte a pataki udvarbíró, Kereskényi Gáspárt, hogy váltsa ki Palugyay Gáspár „tutelasága,” tárgyilagosan szólva, joghatósága alól. Az udvarbíró állítólag 5 hordó bort, 6 sing finom posztót és 1 pár karmazsin csizmát ígért Urbán szabadságáért, különböző újhelyi és bányácskai emberek pedig úgy tudták (egy vizsgálaton mindenestre azt vallották), hogy Palugyay az ajánlatot elfogadta.

Ez után következett az elképesztő bonyodalom. A pataki udvarbíró nem adta meg a kialkudott váltságot, ami még nem volna rendkívüli. Az uradalmi tisztek bizonyosan sok embert vezettek félre szándékosan, vagy akaratlanul. Rendkívül szokatlan volt viszont az, hogy Urbán Mátyás a Rákóczi-udvar nevében ígért váltságot maga adta meg. Ezt állította mindenestre Zemplén megye bírósága előtt. Ebben az ügyben tartottak

ugyanis nyomozást az alispán, Klobusiczky Pál utasítására és „egregius Matthias Urbanus” kérésére 1685-ben, amikor Urbán – ezek szerint, mivel a megyei irat nemesi ranggal határozta meg – már a megye által elismert nemes volt.

Urbán Mátyás nemessége ügyében bizonyosan azért keletkezett vita, mert a XVII. század első évtizedei óta csak földesúri jóváhagyással lehetett nemességért folyamodni.¹⁹ A nemességet aztán megyei közgyűlés előtt ki kellett hirdettetni, amit Urbán a zempléni alispán eljárásának tanúsága szerint Zemplén megyétől kért is. A megye előtt tiltakozhatott Palugyay, aki értelemszerűen nem adott engedélyt, Urbán pedig a kiváltásra hivatkozott. Most nem mennék bele abba, hogy a jobbágy szabadságolása azonos volt-e a nemesség kérésének engedélyezésével. Az én kutatói tapasztalataim szerint nem. Urbán viszont úgy viselkedett, mintha az 5 hordó borral, 6 sing posztóval és 1 pár karmazsin csizmával érvényes hivatkozási alapot szerzett volna, sőt az alispán, Klobusiczky fellépése is csak akkor megmagyarázható, ha egyetértett Urbánnal. Igaz: lehet, hogy az adott helyzetben, miután Urbán a nemeslevelet megszerezte, kényelmetlen lett volna az Udvari Kancellárián a visszavonatásáért eljárni.

Zemplén megyének semmi érdeke nem fűződött ahhoz, hogy Urbán Mátyást visszakényszerítse Palugyay urasága alá. Jellegetesen egy fogolydilemma-szituáció állt elő, és Klobusiczky csak Urbánnal együtt menekülhetett belőle. Egyszerűbb volt elfogadni a természetbeni válság történetét, mint reménytelen bonyodalomba keveredni felsőbb hatóságokkal.

De tényleg átvette volna Palugyay a sokat emlegetett tárgyakat Urbántól? Szinte elképzelhetetlen, de nehéz elképzelni azt is, hogy Urbán minden alap nélkül állítson ilyesmit, és ráadásul olyan tanúk is legyenek, akik hallottak róla. Ennek a problémának azonban már nem mentem utána. Mert Urbán Mátyás történetét nem végső valóságtartalma, hanem bizonyos magatartásforma – szerintem tipikus motívumokban bővelkedő – volta miatt mondtam el.

Története nem olyan személyiségekével analóg, mint például a szakirodalomban a felemelkedés példjaként mindig idézett Thököly Sebestyén. Legutóbb egyébként Gecsényi Lajos róla is kiderítette, hogy meredek karrierje nem egészen a társadalom legmélyéről indult. Már apja Bécsig járó kereskedő volt, és nemes asszonyt vett el: Thököly Sebestyén

¹⁹ Szabó István: „A jobbágy megnemesítése”, *Turul* 55 (1941), 13-19. o.

mint „agilis”, vagyis nemes anyától született ember kapott nemeslevelet.²⁰ Urbán Mátyás nem is azokhoz a mozgékony kereskedőkhöz hasonlított, akiket mint gazdag mezővárosok jellegzetes figuráit Szakály Ferenc leírt,²¹ vagy Körmenten, a Batthyányak egyik birtokközpontjában, Tóth István György talált.²² Nem, ő egy isten háta mögötti faluból indult.

Mit tehetett valaki, akiben volt vállalkozó kedv, de a kiéléséhez – saját egyéniségén túl – semmilyen eszköz nem állt a rendelkezésére?²³ Otthagyta például a faluját, és elment a legközelebbi nagy településre szolgálni, ahogyan Urbán tette. Jó házasságban is joggal lehetett reménykedni, bár a korabeli Magyarország házassági piacán a férfiak a nőknél hátrányosabb helyzetben voltak. Így is sokan alapozták azonban meg Urbán Mátyáshoz hasonlóan az anyagi egzisztenciájukat. Ez után pedig valószínűleg a szó legszorosabb értelmében mindent megtettek, amit szükségesnek láttak.

Szabó István a jobbágy megnevesítéséről már idézett tanulmányában gondosan körüljárta az ügyre vonatkozó törvények születési körülményeit, többszöri ismétlésüket. Bizonyosan azért foglalkoztak vele annyit az országgyűlések, mert sokan figyelmen kívül hagyták, vagy tudatosan áthágták a világos szabályozásokat. Előnyös helyzetből ugyanis könnyű volt indulni, de sokan nyilvánvalóan nem előnyös helyzetből indultak. Ehelyett a mindenütt jelenlévő urasági emberek éberségét elkerülve vagy őket rászedve ügyeskedtek, ahogyan Urbán Mátyás tette. A bor-posztó-csizma váltságdíj nagy fantáziára vall; nem találkoztam hasonlóval, de az a valószínű, hogy az emelkedésért elkeseredetten küszködőkről a forrásokban nem sok értesülés maradt fenn.

Ezen a ponton megint eljutottam a fejlődés, illetve elmaradottság problémájához. Az előző gondolatmenetben a parasztok felől, itt a nemesek felől kell rá vetni egy pillantást. Mert Magyarország kimaradását az

²⁰ Gecsényi Lajos: „Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században”, *Századok* 129 (1995). 767-790. o. Uő: „Az Edlasperg-ügy” *Történelmi Szemle* 36 (1993), 293. o.

²¹ Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció*, Budapest 1995, 172-218, 219-387, 388-412. o.

²² Tóth István György: *Jobbágyok, hajdúk, deákok. A körmentdi uradalom társadalma a 17. században* (Értekezések a történeti tudományok köréből 115), Budapest 1992, 81-104. o.

²³ Az egyéniség mibenlétét tekintve azokkal tartok, akik szerint vannak bizonyos, történelmileg változó, de az emberre általában jellemző tulajdonságok. Az egyedeket jellemző egyéniség közéjük tartozik.

iparosodásból, a modernizációból egyáltalán (akkor, amikor a nyugati országokban ezek a változások végbementek), sokan annak tulajdonítják, hogy aránytalanul sok volt itt a nemes. Fényes Elekre hivatkoznak, aki szerint a XIX. század első felében Magyarországon a lakosság egyötöde nemes volt, minden 20 nem nemesre esett 1 nemes, míg Franciaországban például ugyanez az arány 180:1 volt, Csehországban még alacsonyabb.²⁴

Szeretném azonban felhívni a figyelmet arra, hogy a jobbágyok közül sem a XVI-XVII. századi Magyarországon, sem korábban nem Pató Pál úr szerű figurák szereztek nemességet. A legismertebb esetben, Bakócz Tamás családjában a nemességszerző jobbágy bognármester volt. A következő, ugyancsak jobbágyszármazású esztergomi érseket, Szatmári Pált egész életében vargának csúfolták – joggal, mert az apja köztudottan vargamesterségből élt. És lehet, hogy a nemesség egy részét valóban háborús vitézsége emelte fel, ahogyan a nemesi öntudat későbbi megfogalmazói tudni vélték, de kétségtelen, mert fennmaradt adatok tanúsítják, hogy a kor új nemesei többségükben hadszínteret soha nem láttak. Mint falusi mesteremberek, esetleg kereskedők szereztek meg azt a pénzt, amivel a nemességet megvásárolták.

Orosz István tanulmányaiból kiderül, hogy a nemesek nagy része alighanem jobbágytelken volt nemes. Orosz a Hegyalja társadalmát vizsgálta meg részletesen, és úgy találta, hogy az egyre nagyobb arányú nemesség jobbágytelken, többségében az uraság által felszabadított jobbágytelken élt.²⁵ Az ország más részein esetleg eltérők lehetek az arányok, a helyzet lényege azonban mindenütt azonos volt: jobbágyok nagy számban szereztek maguknak nemességet.

Erről országgyűlési tárgyalások nyújtanak közvetett, de igen beszédes adatokat. A nemesi rend feltöltődése urasági földön élő elemekkel ugyanis országos szinten okozott sok problémát. A jobbágytelken élő nemesek közjogi státusa rendkívül bizonytalan volt: 1618-tól kezdődően több országgyűlés is foglalkozott vele. A vita középpontjában az állt, hogy joguk van-e ezeknek a más földjén élő nemeseknek peres ügyeikkel a

---

²⁴ Fényes Elek: *Magyarország statisztikája I.*, Pest 1842, 118-120 o., uő: *Magyarország leírása I.*, Pest 1847, 19-23. o.

²⁵ Orosz István: „A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században”, in *Hagyományok és megújulás. Válogatott tanulmányok a magyar mezővárosok történetéből*, Debrecen 1995, 34-113. o., uő: „Jobbágyok és nemesek Bodrogheresztúr társadalmában a 17-18. században”, uo. 176-181. o.

megyéhez, illetve a fölötté álló fórumokhoz fordulniuk, vagy az úriszék illetékes fölöttük, ahogyan az uradalmak népe fölött általában. Az egymással szögesen szembenálló nézetek a nagybirtokosok és a köznemesség ellentétét rejtették, vagy fejezték ki. Nem nehéz átlátni: a köznemesség a birtoktalan nemeseket mintegy törekvései tömegének tekintette.

Így nem véletlen, hogy az 1618-ban még csak a viták szintjén jelentkező ügy az 1646-1647-es országgyűlésen, II. Rákóczi György hadjáratát követően dőlt el. Előzetesen a felsőház és az uralkodó még elérte a döntés elhalasztását, de a hadjárat után, amikor széles körű engedményeket kellett tenniük, a birtoktalan nemeseket is kénytelenek voltak az úriszék joghatósága alól felszabadítani.²⁶ A törvény természetesen annyit ért, amennyit végrehajtottak belőle. Az Esterházy-uradalmak úriszéki jegyzőkönyveinek tanúsága szerint például az uraság még az 1650-es években is indított pereket saját bíróságán telkes nemesek ellen. Az alperes azonban többször elérte, hogy a pert megyei törvényszékre vigyék át.²⁷

A birtoktalan nemesség története azonban itt nem foglalkoztat. A rá vonatkozó országgyűlési tárgyalásokat csak azért említettem, hogy a nemességet vásárló jobbágy jelenségének általános voltát bizonyítsam. Szerintem ez azért fontos, mert a jelenséget Urbán Mátyás agyafúrtságával jellemezhető, vállalkozó kedvű emberek hozták létre. Olyan jobbágyok, akik pénzüket személyi szabadságukba fektették be. Voltak tehát vállalkozó kedvű emberek Magyarországon. Nem hiszek abban, hogy a vállalkozó kedv aránytalan eloszlásával lehetne országok fejlődését vagy elmaradását magyarázni.²⁸ De hova tudtak volna vállalkozó kedvű emberek apró falvakból vagy jelentéktelen mezővárosokból kitörni? Magyarországon a városiasodás, a nagyipar kialakulása nem volt a történelem napirendjén. Új világokat felfedező expedíciókat sem igen lehetett innen indítani. Maradt a felemelkedés útja a nemességbe. A vállalkozó kedv arra fordult.

***

²⁶ Corpus Juris 1638. 2. tc; 1647. 22. tc.

²⁷ Magyar Országos Levéltár P 157. Peres iratok 4. k. passim. ☛

²⁸ D.C. Mc Lelland ilyen értelmű, széles körben elfogadott véleményét idézi és interpretálja J. L. Baxter: *Behavioural Foundations of Economics*, London – New York 1993, 23. o.

Végülis arra az eredményre jutottam, amire rendszerint jutunk, ha a magyarországi elmaradottság okairól beszélünk. Azt szoktuk mondani, nem az emberi tényezőn múlt. A jobbágyság és az iparosodás körüli két gondolatmenet adataiból ugyanez következik. Az ipari forradalom idején Magyarországon volt emberi tőke, volt vállalkozó kedv. Hozzátehetem: mindkettőt a társadalom alján élő embereknél vizsgáltam. Ők indultak az egyéni adottságok megvalósításában a legnagyobb hátránnyal, mégis sokan bizonyították, hogy képesek rá. Nyilván nem a jobbágy mint egyén, hanem a jobbágyság mint rendszer volt hibás. (Ha ugyan hiba az, ami a világ nagyobb részén érvényes helyzethez vezet.) Ami ezen belül Magyarországot illeti, itt a jobbágyok emberi tőkéje és vállalkozó kedve nem tudta a jobbágyság és az iparosodás immanens ellentmondását feloldani.